

Катеринославське губернське земство і розвиток медичної освіти губернії на початку ХХ ст.

Леонід Прокопенко, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

У статті розглянуто роль Катеринославського губернського та повітових земств у розвитку медичної освіти в губернії на початку ХХ ст. Підкреслено, що в умовах реформування місцевого самоврядування аналіз досвіду діяльності земств, зокрема діяльності Катеринославського губернського земства, щодо підготовки медичних кадрів, поліпшення медичного обслуговування населення Катеринославської губернії має непересічне значення. У зв'язку з цим, висвітлено роль губернського земства в організації діяльності губернської земської фельдшерської школи, її матеріальному забезпеченні та показано роль губернських з'їздів земських лікарів і представників земських установ в удосконаленні медичної освіти в краї. Розглянуто внесок губернської земської фельдшерської школи у підготовку медичних кадрів середньої кваліфікації у регіоні. Проаналізовано новий Статут школи, затверджений Міністерством внутрішніх справ 10 жовтня 1907 р., зокрема, охарактеризовано мету створення школи, систему управління нею, розглянуто зміст навчальних програм школи відповідно до «Нормального статуту земської фельдшерської школи» 1897 р., розкрито зміни вимог до освітнього цензу вступників. Особлива увага приділена аналізу динаміки обсягів підготовки фельдшерів у школі на початку ХХ ст., соціального складу учнів, показана діяльність земства щодо організації підготовки медичних працівників-жінок. Значне місце відведено висвітленню ролі губернського земства у створенні системи підготовки нижчого медичного персоналу – школи лікарняних доглядальниць і служителів при губернській земській лікарні та аналогічних спеціальних шкіл при повітових земських лікарнях, а також системи підвищення кваліфікації фельдшерів губернії у вигляді проведення так званих «повторних курсів». Охарактеризовано також внесок у розвиток медичної освіти на Катеринославщині приватних медичних навчальних закладів.

Ключові слова: Катеринославське губернське земство, губернські з'їзди земських лікарів і представників земських установ, фельдшерська школа, молодший медичний персонал, приватні медичні навчальні заклади

Katerinoslav provincial zemstvo and development of medical education of the province in the early twentieth century

Leonid Prokopenko, Dnipropetrovsk Regional Institute for Public Administration National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

The article considers the role of Katerinoslav provincial and county zemstvos in the development of medical education of the province in the early twentieth century. It is emphasized that in the conditions of reforming local self-government, the analysis of the experience of the zemstvos activity, in particular the activities of the Katerinoslav provincial zemstvo in the training of medical staff, the improvement of the medical service of the population of the Katerinoslav province is of great importance. Thus, the role of the provincial zemstvo in the organization of the activities of the provincial zemstvo felcher school, its financial support and the role of the provincial congresses of the zemstvo doctors and representatives of the zemstvo institutions in the improvement of medical education in the country are highlighted. The contribution of the provincial zemstvo Medical School to the training of medical staff of secondary qualification in the region is considered. The new Charter of the school, approved by the Ministry of Internal Affairs on October 10, 1907, is analyzed, in particular, the purpose of the school establishment, its management system is described, the content of the school curricula according to the "Normal Statute of Zemstvo Feldsher School" 1897 is considered, changes in the requirements for educational qualification of graduates are revealed. Particular attention is paid to the analysis of the dynamics of training of felchers in school at the beginning of the twentieth century, the activity of the zemstvo on organization of training for women as medical workers is shown. Significant attention is paid to the role of the provincial zemstvo in the creation of the system of training of lower medical staff - schools of nursing and servants at the provincial zemstvo hospitals

and similar special schools at county zemstvo hospitals, as well as the system of advanced training of feldshers of the province in the form of so-called "repetition courses." The contribution to the development of medical education in Katerynoslav region of private medical schools is also described.

Keywords: *Katerynoslav provincial zemstvo, provincial congresses of zemstvo doctors and representatives of zemstvo institutions, felcher school, junior medical staff, private medical schools*

Екатеринославское губернское земство и развитие медицинского образования губернии в начале XX в.

Леонид Прокопенко, Днепропетровский региональный институт государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины

В статье рассмотрена роль Екатеринославского губернского и уездных земств в развитии медицинского образования в губернии в начале XX в. Подчеркнуто, что в условиях реформирования местного самоуправления анализ опыта деятельности земств, в частности деятельности Екатеринославского губернского земства, по подготовке медицинских кадров, улучшении медицинского обслуживания населения Екатеринославской губернии имеет непреходящее значение. В связи с этим освещена роль губернского земства в организации деятельности губернской земской фельдшерской школы, ее материальном обеспечении и показана роль губернских съездов земских врачей и представителей земских учреждений в совершенствовании медицинского образования в крае. Рассмотрен вклад губернской земской фельдшерской школы в подготовку медицинских кадров средней квалификации в регионе. Проанализирован новый Устав школы, утвержденный Министерством внутренних дел 10 октября 1907 г., в частности охарактеризованы цель создания школы, система управления ею, рассмотрено содержание учебных программ школы в соответствии с «Нормальным уставом земской фельдшерской школы» 1897 г., раскрыто изменение требований к образовательному цензу поступающих. Особое внимание уделено анализу динамики объемов подготовки фельдшеров в школе в начале XX в., социального состава учащихся, показана деятельность земства по организации подготовки медицинских работников-женщин. Значительное место отведено освещению роли губернского земства в создании системы подготовки низшего медицинского персонала – школы больничных сиделок и служителей при губернской земской больнице и аналогичных специальных школ при уездных земских больницах, а также системы повышения квалификации фельдшеров губернии в виде проведения так называемых «повторных курсов». Охарактеризован также вклад в развитие медицинского образования на Екатеринославщине частных медицинских учебных заведений.

Ключевые слова: *Екатеринославское губернское земство, губернские съезды земских врачей и представителей земских учреждений, фельдшерская школа, младший медицинский персонал, частные медицинские учебные заведения*

Постановка проблеми

В умовах реформування місцевого самоврядування значний інтерес викликає досвід діяльності земств, зокрема діяльностікатеринославського губерньського земства, щодо підготовки медичних кадрів, поліпшення медичного обслуговування населеннякатеринославської губернії. Хоча останній проблемі присвячено ряд публікацій, зокрема Л. В. Гриженко [3], Т. Д. Липовської [8], Н. М. Разумної [20-22], О. В. Черемісіна [27], Л. Б. Шало-

мової та З. Г. Суміної [28], слід відзначити, що в них ролькатеринославського губерньського земства у розвитку медичної освіти краю розглядається побіжно.

Метою дослідження є спроба проаналізувати досвід діяльностікатеринославського губерньського земства щодо розвитку медичної освіти вкатеринославській губернії на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу

катеринославське земство відразу після створення у 1866 р. постало перед проблемою кадрового забезпечення системи

охорони здоров'я, тому вже на одній з перших сесій у березні 1868 р. губернські земські збори ухвалили рішення про відкриття у Катеринославі губернської земської фельдшерської школи. Школа була відкрита у 1870 р. при губернській земській лікарні і спочатку була розрахована на підготовку 16 учнів. У подальшому кількість учнів постійно зростала і в 1900 р. в ній навчалося 96 учнів. Вони поділялися на три категорії: а) стипендіати губернського і повітових земств, які знаходилися на повному утриманні; б) своєкошті напівпансіонери з платою у розмірі 120 крб на рік; в) вільно приходящі учні з платою за навчання у розмірі 20 крб на рік. З 96 учнів 32 були стипендіатами, 10 – напівпансіонерами і 54 – приходящими учнями. За соціальним складом серед учнів 33 (34,37 %) були дітьми селян, 44 (45,83 %) – міщан, 6 (6,25 %) – дворян, 6 (6,25 %) – фельдшерів, 4 (4,69 %) – відставних військових, 1 (1,04 %) – купців, 1 (1,04 %) – духовного звання, 1 (1,04 %) – козаків [4; 10, с. 5, 7; 11, с. 2].

У січні 1909 р. за пропозицією губернської земської управи губернські збори ухвалили рішення про закриття інтернату при фельдшерській школі, в якому на той час проживало 42 учня, з яких 32 були пансіонерами земства. Управа обґрунтовувала це рішення необхідністю поставити пансіонерів в однакові умови з іншими 70 учнями. Замість повного пансіону стипендіатам сплачували стипендії. Так, кошторис школи на 1911 р. передбачав видачу 34 учням стипендій по 180 крб (6 120 крб) та допомог (90 крб) і додаткових стипендій (180 крб) нужденним учням у розмірі 4 500 крб. Крім того, 500 крб виділялося на сніданки для учнів [15, с. 81, 83; 19, с. 1994, 1997; 24, с. 29].

У 1913 р. земські збори збільшили стипендії учням зі 180 до 200 крб, на сесії 1916 р. було розглянуто питання про збільшення стипендії з 200 до 250 крб і на 25 % розміру

допомоги. Одночасно повітові земства (Катеринославське, Павлоградське, Новомосковське, Бахмутське, Слов'яносербське) збільшили кількість та розміри своїх стипендій. Варто зазначити, що земство приділяло значну увагу наданню фінансової допомоги учням школи: у 1910 р. з 140 учнів 33 були стипендіатами губернського земства, ще 22 учня користувалися стипендіями і допомогою від повітових земств, крім того, створене в школі товариство допомоги нужденним учням надало допомоги і книг на суму 1 498 крб 94 коп. До цього слід додати, що згідно зі статутом школи губернська управа мала право звільняти від плати за навчання до 10 % від загальної чисельності учнів з числа «найбідніших і найдостойніших» [5, с. 452; 6, с. 379-380; 23, с. 99; 24, с. 29; 26, с. 1180].

Наприкінці XIX ст. губернська земська управа запровадила в школі нові програми викладання, розроблені Медичною радою Міністерства внутрішніх справ і затверджені міністром 17 червня 1897 р. Усі теоретичні предмети закінчувалися у перших трьох класах, а в 1900 р. був відкритий четвертий клас, призначений винятково для практичних занять [9, с. 3; 10, с. 3].

Проте, починаючи з 1903 р., губернськими і повітовими з'їздами земських лікарів, земськими управами неодноразово порушувалось питання про недостатню спеціальну підготовку фельдшерів та їх недостатній розвиток. У 1906 р. у ході обговорення стану справ у фельдшерській школі на черговому губернському з'їзді земських лікарів і представників земських установ було порушено питання про необхідність підготовки нового статуту школи. Губернська управа підготувала проект статуту, в основу якого був покладений «Нормальний статут земських фельдшерських шкіл» і нові програми викладання, видані Міністерством внутрішніх справ у 1897 р.

Новий статут школи у грудні 1906 р. був затверджений губернськими земськими зборами, а в жовтні 1907 р. – Міністерством внутрішніх справ [17, с. 1161; 19, с. 1443-1444].

Статут визначав метою школи підготовку обізнаних фельдшерів для служби переважно у Катеринославській губернії. У статуті зазначалося, що школа знаходиться у віданні губернської земської управи і утримується коштом Катеринославського губернського земства. Директором школи, як і раніше, був старший лікар лікарні. Запроваджувалася нова посада – інспектора школи, обов'язки якого покладалися на особливого лікаря, який безпосередньо завідував навчальною і виховною частинами школи [26, с. 1179].

Для обговорення і вирішення питань, що стосуються навчальної і виховної частин школи, створювалася педагогічна рада, до складу якої входили: член губернської земської управи, який завідував лікарнею, директор та інспектор школи і всі викладачі школи. Протоколи засідань подавалися на затвердження губернської земської управи. Педагогічна рада скликалася в разі необхідності, але не менше одного разу за навчальну чверть. Господарською частиною відав член губернської земської управи, який завідував лікарнею [26, с. 1179].

Порівняно з попереднім періодом значно розширювалося викладання спеціальних дисциплін: учні вивчали крім Закону Божого, літератури, латинської мови, фізики, хімії, ботаніки і зоології, музики та гімнастики, також анатомію, фізіологію, фармацію, фармакогнозію, фармакологію і рецептуру, загальну і часткову патологію, догляд за хворими, хірургію і десмургію, клінічну хірургію, терапевтичну клініку, психіатрію, гінекологію і акушерство, очні хвороби, сифілідологію, гігієну і дитячі хвороби, зубні хвороби, лікарняну гімнастику і дезінфекцію, ведення медичної звітності і зако-

нодавство, яке стосується фельдшерської служби [18, с. 2094-2095; 26, с. 1181].

Термін навчання в школі визначався чотирирічним, з розподілом на чотири класи. Закінчивши повний курс, учні 4-го класу, які не мали незадовільних річних оцінок, складали випускний іспит з усіх медичних предметів, які викладалися. Випускні екзамени приймала комісія у складі директора і інспектора школи, викладача предмета і асистента, під головуванням губернського лікарняного інспектора. На всіх випробуваннях, які відбувалися в школі, мали право бути присутніми голова і члени губернської земської управи і повітових управ, гласні земських зборів. Учні, які витримали випробування, отримували свідоцтва на звання медичного фельдшера з Лікарського відділення губернського правління з печаткою губернського правління і підписами лікарського інспектора та членів педагогічної ради. Закінчивши чотирирічну службу земству Катеринославської губернії, фельдшера, які показали старанність до своїх обов'язків і досвідченість, отримували звання старшого фельдшера [17, с. 1166; 26, с. 1182].

У 1910 р. відбулась наступна реформа школи. У доповіді губернської управи земським зборам йшлося, що недостатність програм фельдшерських шкіл і обумовлена цим незадовільність підготовки фельдшерського персоналу давно вже усвідомлюється як земськими лікарями, так і самими фельдшерами. Питання про зміни в програмах шкіл, їх реорганізацію, навіть повну реформу фельдшерської освіти неодноразово дебатовалося на різних губернських з'їздах земських лікарів, а останнім часом і на фельдшерських з'їздах [19, с. 1443].

Виходячи з цього, педагогічна рада школи розробила нову програму, яка передбачала при збереженні попереднього освітнього цензу вступників збільшення загальноосвіт-

ньої і спеціальної програм за рахунок продовження курсу з 4 до 5 років, в якій не тільки зберігались такі предмети, як російська мова, арифметика, Закон Божий, але вводились ще література, історія, алгебра і збільшувався обсяг викладання медичних предметів. При цьому п'ятий рік повністю відводився для практичних клінічних занять. Рада також пропонувала зробити обов'язковими відрядження учнів останнього класу на практику в лікарні, а також за прикладом інших земських фельдшерських шкіл допустити до школи жінок [19, с. 1445].

Проект педагогічної ради був винесений на обговорення X губернського з'їзду земських лікарів і представників земських установ губернії. З'їзд, розглянувши його, визнав нагальну необхідність реорганізації школи, але запропонував інший шлях реформування: підвищення вступного освітнього цензу до програми не нижче міського училища зі збереженням конкурсного екзамену. На думку учасників з'їзду, це давало змогу розширити програму зі спеціальних предметів без збільшення тривалості навчання [19, с. 1445].

Губернські земські збори підтримали пропозиції з'їзду, зокрема щодо розширення практики залучення до викладання спеціалістів-учителів та лікарів, які не належать до складу лікарні, оскільки, як показав досвід, обов'язкове суміщення викладацьких обов'язків з ординатурою вело нерідко до пропусків уроків, викликало необхідність частоті заміни одного викладача іншим. Було також визнано доцільним заміну наявної оплати праці поурочною платою, як більш справедливою, у розмірі 60 крб за річний урок, тобто у розмірі, який практикувався у середніх навчальних закладах. Була підтримана і пропозиція щодо закріплення практики відряджень учнів останнього класу у повіті для практичних занять у лікарнях: якщо на їх відрядження у 1909 р. було виділено 854

крб, то у 1910 та 1911 рр. – 900 крб [19, с. 1448-1449].

Загалом асигнування земства на утримання фельдшерської школи, порівняно з другою половиною XIX ст., у цей час суттєво зросли. Якщо у 1890-х рр. земство асигнувало на школу щорічно 11–12 тис. крб, то, наприклад, у 1911 р. витрати на школу становили 26 200 крб, з яких лише 1 тис. крб складала плата за навчання. Значною мірою це було пов'язано зі збільшенням кількості учнів. Для порівняння: у 1905 р. у Катеринославській школі навчалось 107 учнів, Херсонській – 126, Полтавській – 149, Чернігівській – 87, Харківській – 50. Охочих навчатися в школі на початку XX ст. було багато. На X губернському з'їзді земських лікарів і представників земських установ у 1910 р. відзначалося, що школа щорічно могла прийняти близько 30 осіб зі 150–200 кандидатів. Це обумовлювалося певною мірою привабливістю професії, оскільки пересічний фельдшер Катеринославської губернії на 1914 р. одержував 500 крб на рік (42 крб щомісяця), а акушерка – 420 крб [1, с. 291; 13, с. 884; 14, с. 1 288; 19, с. 1860, 1994-1997; 21; 23, с. 97].

Зростали і обсяги випуску фельдшерів. Порівняно з 70–90-ми рр. XIX ст., коли щорічний випуск коливався від 6 до 12 фельдшерів, на початку XX ст. школа щорічно випускала в середньому 25–30 осіб, причому стипендіати мали прослужити в своїх повітах стільки років, скільки отримували стипендію. У 1912–1913 навчальному році в школі навчався 141 учень, з них 130 чоловіків і 11 жінок. Усього ж за період з 1870 р. по 1916 р. школою було випущено 615 випускників: 604 фельдшера та 11 акушерок. Крім того, щорічно при земській фельдшерській школі з дозволу Лікарського відділення губернського правління приймали іспити на звання фельдшера чи фельдшерки у 15–20, інколи у понад 30 кандидатів [4; 12,

с. 320-321; 17, с. 384; 23, с. 74].

Щодо підготовки медичних працівників-жінок варто зазначити, що ці питання неодноразово розглядалися на земських з'їздах. Губернське земство намагалося вирішити цю проблему ще наприкінці XIX ст. Першим кроком у цьому напрямку стало налагодження їх практичної підготовки при губернській лікарні: у 1899 р. у різних її відділеннях, переважно в гінекологічному, з дозволу старшого лікаря і Лікарського відділення губернського правління займалося 12 дівчат, які потім разом з учнями фельдшерської школи мали скласти екзамен на звання фельдшерки, а за дипломом акушерки їхати до Харкова або Києва. Три фельдшерки таким чином уже були підготовлені у 1899 р. і знаходилися на службі губернського земства. У травні 1900 р. успішно склали екзамен ще 8 жінок [10, с. 10; 16, с. 436].

Проте такі масштаби підготовки не влаштували, оскільки, як зазначала губернська управа, потреба повітових земств в акушерках-фельдшерках була дуже великою і навіть за жалування в півтора-два рази вище за фельдшерське повіти роками не могли заповнити вакансії на медичних дільницях. Тому 9 грудня 1899 р. на обговорення губернських зборів було винесене питання про відкриття повивально-фельдшерської школи Катеринославського губернського земства. Проте таку школу створити не вдалося, оскільки акушерсько-фельдшерські школи були вироблені і введені в дію відповідним циркуляром Міністерства внутрішніх справ пізніше – у 1903 р. Лише в 1911 р. губернські земські збори ухвалили рішення про прийом з 1912–1913 навчального року до губернської фельдшерської школи і жінок, але в кількості не більш 30 % від загальної кількості учнів [7; 16, с. 433; 22; 24, с. 2].

Губернське земство приділяло також значну увагу підготовці нижчого медичного пер-

соналу. При губернській лікарні майже щорічно організовувалися курси для підготовки сестер милосердя і санітарів. Початок цьому був покладений у 1904 р., під час російсько-японської війни, коли губернське земство посылало на Далекий Схід санітарний загін. Для підготовки середнього і нижчого медичного персоналу при лікарні двічі організовувалися такі курси, кожного разу вони дали біля 25 сестер милосердя і 20 санітарів. Пізніше для боротьби з епідеміями холери і висипного тифу з 1907 р. земство також почало організовувати такі курси для комплектування санітарних епідемічних загонів [23, с. 74].

У січні 1909 р. губернські земські збори ухвалили рішення про заснування при губернській земській лікарні школи лікарняних доглядальниць і служителів. Потреба у підготовленому молодшому медичному персоналі була великою, бо, скажімо, у психіатричних відділеннях губернської лікарні плинність палатної прислуги чоловічого відділення у 1906 р. становила майже 60 %: зі 155 служителів протягом року пішли і були замінені новими 90 осіб [18, с. 624].

Управа намагалася вирішити цю проблему двома шляхами. З одного боку, наприкінці 1905 р. при губернській лікарні була відкрита вечірня школа для неписьменної прислуги. Протягом першого року у ній навчалося майже 200 учнів (94 чоловіки і 88 жінок), практично половина з понад 400 осіб прислуги. З іншого боку, була заснована школа лікарняних доглядальниць і служителів як професійна школа для навчання палатної прислуги правилам і прийомам догляду за хворими. Земство і керівництво лікарні розраховували, що за умови двох чотиримісячних наборів на рік протягом 2–3 років функціонування такої школи її проходження можна буде зробити обов'язковим для всієї прислуги, яка бажає користуватися привілеями служби в лікарні і бути зачисленими до штату, тобто

отримати право участі в земській емературі (пенсійній касі). Поготів, що кошти на утримання школи становили відносно невелику суму – 1 400 крб на рік [17, с. 801, 804; 18, с. 624-625, 629].

Успішна діяльність школи обумовила розширення цієї практики. На XI губернському з'їзді земських лікарів і представників земських установ у 1914 р. була оприлюднена доповідь санітарного лікаря М.Ю. Бродського «Про забезпечення лікарень службовим персоналом і про його становище в лікарнях», в якій було запропоновано поліпшити рівень освіти доглядальниць шляхом відкриття спеціальних шкіл і при повітових земських лікарнях. Їх програма мала розраховуватися на рік, з яких 2–3 міс. мали припадати на теоретичну і 9–10 міс. – на практичну підготовку в лікарнях [22; 25, с.281-287].

З метою підвищення професійного рівня молодшого медичного персоналу губернське земство ініціювало на початку століття проведення так званих «повторних курсів» для фельдшерів. Уперше земські збори асигнували кошти на їх проведення в 1903 р. На IX губернському з'їзді земських лікарів та представників земств була розроблена програма курсів тривалістю 6 тижнів при Катеринославській губернській лікарні. Але з огляду на різні причини ні в 1903 р., ні в наступні роки такі курси організувати не вдалося. До цієї ідеї повернулися у 1906 р., коли земські збори розглянули питання про проведення влітку 1907 р. курсів підвищення кваліфікації фельдшерів та повивальних бабок (понад 40 осіб). На їх проведення було витрачено 2 631 крб. У наступні роки на організацію курсів земство виділяло щорічно 2 500–3 500 крб. Програма курсів постійно удосконалювалася, їх тривалість зросла до двох місяців. Якщо у 1909 р. загальний обсяг годин становив 160 год., то у 1913 р. – 318, зокрема 177 год. теоретичних занять і 141

год. практичних [17, с. 403-407; 18, с. 61-62, 65; 19, с. 1996-1997; 20].

Певний внесок у розвиток медичної освіти в губернії за підтримки земського і міського самоврядування внесли також приватні навчальні заклади: фельдшерська школа М. С. Ерліха, акушерські школи при пологових притулках, лікарняна школа з лікування зубів Р. Ю. Вебера, Г. Ф. Львова, А. І. Шрейдера. Школа М. С. Ерліха була відкрита восени 1909 р. Для вступників встановлювався високий освітній ценз – закінчення 4-х класів гімназій, епархіальних училищ або міських училищ за статутом 1872 р. Протягом трьох років учні вивчали: Закон Божий, латинську мову, фізику, отоларингологію, ботаніку і зоологію, анатомію, фізіологію, фармацію і фармакогнозію, хірургію, внутрішні хвороби, дитячі хвороби, надання першої допомоги при нещасних випадках, інфекційні хвороби і епідеміологію, гігієну, фармакологію, венеричні хвороби, дерматологію, очні та нервові хвороби тощо [2, с. 199].

У Катеринославській зуболікарняній школі Р. Ю. Вебера, Г. Ф. Львова, А. І. Шрейдера курс навчання становив 2,5 роки. Навчальна програма містила фізику, хімію, анатомію і фізіологію, гістологію, загальну патологію, хірургію, фармакологію, діагностику і терапію, сифіліс порожнини рота, оперативне і протезне зуболікування та клініку хвороб зубів і порожнини рота. До школи зараховувалися особи обох статей, яким виповнилося 17 років і які мали свідоцтва про закінчення не більше 6 класів гімназій чи реальних училищ [2, с. 205; 3, с. 39].

Висновки та перспективи дослідження

1. Аналіз досвіду діяльності Катеринославського губернського земства показує, що саме воно було ініціатором становлення та розвитку медичної освіти в краї, засновником губернської земської фельдшерської школи, якій приділяло постійну увагу.

2. На початку ХХ ст. губернським земством була створена система підготовки нижчого медичного персоналу та підвищення кваліфікації фельдшерів.

3. Певний внесок у розвиток медичної освіти на Катеринославщині зробили у цей період приватні навчальні заклади.

Реформування місцевого самовряду-

вання та реалізація політики децентралізації в Україні потребують подальшого дослідження досвіду діяльності земського і міського самоврядування як щодо розвитку медичної освіти та поліпшення медичного обслуговування населення, так і інших напрямів їх діяльності з метою використання позитивного досвіду.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. СПб., 1909. Т.1. 724 с.
2. Весь Екатеринослав: Справочная книга. XVII год издания. Екатеринослав, 1915. 316 с.
3. Гриженко Л.В. Стан медичного обслуговування міського населення Катеринославщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. 2012. Вип. 20. С.36-44.
4. Дніпровський базовий медичний коледж. URL: <http://dbmk.dp.ua/50/Istoriya-uchilisha>.
5. Журнали Екатеринославского губернского земского собрания 48-й очередной сессии 1913 года с приложениями. Екатеринослав, 1914. 976 с.
6. Журнали Екатеринославского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1917 года с приложениями. Екатеринослав, 1917. 814 с.
7. К истории среднего медицинского образования. URL: <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/200-k-istorii-srednego-medicinskogo-obrazovaniya.html>.
8. Липовская Т.Д. Роль земств в развитии медицинского обслуживания населения Екатеринославщины в начале ХХ в. Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 145–149.
9. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1899 год. Ч.ІІ. Екатеринослав, 1900. 195 с.
10. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1900 год. Ч.ІІ. Екатеринослав, 1901. 175 с.
11. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 декабря 1869 года. Екатеринослав, 1869. 708 с.
12. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 14 декабря 1890 года с приложениями. Екатеринослав, 1891. 645 с.
13. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1895 года с приложениями. Екатеринослав, 1896. 955 с.
14. Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 15 декабря 1896 г. с приложениями. Екатеринослав, 1897. 1314 с.
15. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 43-й очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно). Екатеринослав, 1909. 272 с.
16. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 34-й очередной 1899 года сессии с 5 по 18 декабря 1899 г. Екатеринослав, 1900. 1583 с.
17. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной 1906 года сессии (с 1 декабря по 13 декабря 1906 г.). Екатеринослав, 1907. 1606 с.
18. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLIII очередной 1908 г. сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно). Екатеринослав, 1909. 822 с.
19. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLV очередной 1910 года сессии с 5 по 20 декабря 1910 г. Екатеринослав, 1911. 2200 с.
20. Разумна Н.М. Участь земств у розвитку медичної освіти в Україні (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10427.html>.
21. Разумна Н.М. Матеріальне забезпечення медиків земствами в Україні (1864 – 1914 рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 3. С.56-61.
22. Разумна Н.М. Медична освіта жінок в Україні і земства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). URL: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=2127&chapter=1>.
23. Труды X-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии: 4-13-го марта 1910 года. Екатеринослав, 1910. Т.1. 267 с.
24. Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии: 20-29-го марта 1914 года. Екатеринослав, 1914. Т.2. 304 с.

25. Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии: 20-29-го марта 1914 года. Екатеринослав, 1914. Т.3. 446 с.
26. Устав Екатеринославской губернской земской фельдшерской школы. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. / сост. под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1916. Ч. II, вып. 2 : 1890–1913 гг. С.1179-1182.
27. Черемісін О.В. Місцеве самоврядування Півдня України в організації медичної допомоги населенню XIX століття. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXIX. С.41-50.
28. Шаломова Л.Б. Здравоохранение Днепропетровска: тематическая подборка (истор. очерк 1776-1993). Днепропетровск: Б.и., 1993. 87 с.

REFERENCES

1. Veselovskiy, B.B. (1909). *Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. [The history of the zemstvo over forty years]*. (Vols. 1–4). Vol.1 Sankt-Peterburgh [in Russian].
2. Ves' Yekaterinoslav: *Spravochnaya kniga. XVII god izdaniya [All Ekaterinoslav: A reference book. XVII year of publication]*. (1915). Yekaterinoslav [in Russian].
3. Hryzhenko, L.V. (2012). Stan medychnoho obslughovuvannya misjkogho naseledda Katerynoslavshhyny (kinetsj XIX – pochatok XX st.) [State of health care of urban population of Katerynoslav region (end of XIX – beginning of XX century)]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya Istoriya ta arkhelohiya – Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series*, 20, 36-44 [in Ukrainian].
4. *Dnipropetrovs'kyy bazovyy medychnyj koledzh [Dniprovsky Basic Medical College]*. Retrieved from <http://dbmk.dp.ua/50/Istoriya-uchilischa> [in Ukrainian].
5. Zhurnaly Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 48-y ocherednoy sessii 1913 goda s prilozheniyami [Magazines of the Yekaterinoslav provincial zemsky assembly of the 48th regular session of 1913 with appendices]. (1914). Yekaterinoslav [in Russian].
6. Zhurnaly Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 51-y ocherednoy sessii 1917 g. s prilozheniyami [Magazines of the Yekaterinoslav provincial zemsky assembly of the 51th regular session of 1917 with appendices]. (1917). Yekaterinoslav [in Russian].
7. *K istorii srednego meditsinskogo obrazovaniya [To the history of secondary medical education]*. Retrieved from <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/200-k-istorii-srednego-medicinskogo-obrazovaniya.html> [in Russian].
8. Lipovskaya, T. D. (1998). Rol zemstv v razvitii meditsinskogo obsluzhivaniia naseleniia Ekaterinoslavshchiny v nachale XX v. *Naddniprojans'kyy istoryko-krajnavchyj zbirnyk – Dnieper Local History Collection*, 1, 145-149. Dnipropetrovsk [in Russian].
9. Otchet Yekaterinoslavskoy gubernskoy zemskoy upravly za 1899 god [Report of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Council for 1899]. (1900). Part. 2. Yekaterinoslav [in Russian].
10. Otchet Yekaterinoslavskoy gubernskoy zemskoy upravly za 1900 god [Report of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Council for 1900]. (1901). Part 2. Yekaterinoslav [in Russian].
11. Postanovleniya Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 3-y ocherednoy sessii s 5 po 24 dekabrya 1869 goda [Resolutions of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly of the 3rd Regular Session from December 5 to December 24, 1869]. (1869). Yekaterinoslav [in Russian].
12. Postanovleniya XXV ocherednoy sessii Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 5 po 14 dekabrya 1890 goda s prilozheniyami [Decisions of the XXV regular session of the Yekaterinoslav provincial zemstvo assembly from December 5 to 14, 1890 with appendices]. (1891). Yekaterinoslav [in Russian].
13. Postanovleniya XXX ocherednoy sessii Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 4 po 13 dekabrya 1895 goda s prilozheniyami [Decisions of the XXV regular session of the Yekaterinoslav provincial zemstvo assembly from December 4 to 13, 1895 with appendices]. (1896). Yekaterinoslav [in Russian].
14. Postanovleniya XXXI ocherednoy sessii Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 4 po 15 dekabrya 1896 g. s prilozheniyami [Decisions of the XXV regular session of the Yekaterinoslav provincial zemstvo assembly from December 4 to 15, 1896 with appendices]. (1897). Yekaterinoslav, 1897 [in Russian].
15. Postanovleniya Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 43-y ocherednoy 1908 goda sessii (s 8 po 22 yanvarya 1909 g. vklyuchitel'no) [Decisions of the Yekaterinoslav provincial zemstvo assembly of the 43rd ordinary 1908 session (from January 8 to January 22, 1909 inclusive)]. (1909). Yekaterinoslav [in Russian].
16. Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 34-y ocherednoy 1899 goda sessii s 5 po 18 dekabrya 1899 g. [Appendices to the decisions of the Ekaterinoslav provincial zemstvo assembly of the 34th regular 1899 session from December 5 to 18, 1899]. (1900). Yekaterinoslav [in Russian].
17. Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XLI ocherednoy 1906

- goda sessii (s 1 dekabrya po 13 dekabrya 1906 g.) [Appendices to the decisions of the Ekaterinoslav provincial zemstvo assembly of the XLI regular 1906 session (from December 1 to December 13, 1906)]. (1907). Yekaterinoslav [in Russian].
18. Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XLIII ocherednoy 1908 g. sessii (s 8 po 22 yanvarya 1909 g. vklyuchitel'no) [Appendices to the decisions of the Yekaterinoslav provincial Zemstvo Assembly of the XLIII regular 1908 session (from January 8 to 22, 1909 inclusive)]. (1909). Yekaterinoslav [in Russian].
19. Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XLV ocherednoy 1910 goda sessii s 5 po 20 dekabrya 1910 g. [Appendices to the decisions of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly of the XLV regular 1910 session from December 5 to 20, 1910]. (1911). Yekaterinoslav [in Russian].
20. Razumna, N.M. Uchastj zemstv u rozvytku medychnoji osvity v ukrajini (drugha pol. XIX – poch. XX st.) [*Participation of zemstvos in the development of medical education in Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)*]. Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/books-text-10427.html> [in Ukrainian].
21. Razumna, N.M. (2011). Materialjne zabezpechennja medykiv zemstvamy v Ukrajinі (1864–1914 rr.) [Medical Support of Ukrainian Zemstvos in the period of 1864–1914]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo – Science. Religion. Society*, 3, 56-61 [in Ukrainian].
22. Razumna, N.M. Medychna osvita zhinok v Ukrajinі i zemstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Retrieved from <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=2127&chapter=1> [in Ukrainian].
23. Trudy X-go gubernskogo sezda zemskikh vrachey i predstaviteley zemskikh uchrezhdeniy Yekaterinoslavskoy gubernii: 4-13-go marta 1910 goda [Proceedings of the Xth Provincial Congress of Zemsky Doctors and Representatives of Zemsky Institutions of Ekaterinoslav Province: March 4-13, 1910]. (1910). Vol. 1. Yekaterinoslav [in Russian].
24. Trudy XI-go gubernskogo sezda zemskikh vrachey i predstaviteley zemskikh uchrezhdeniy Yekaterinoslavskoy gubernii: 20-29-go marta 1914 goda [Proceedings of the Xth Provincial Congress of Zemsky Doctors and Representatives of Zemsky Institutions of Ekaterinoslav Province: March 20-29, 1914]. (1914). Vol. 2. Yekaterinoslav [in Russian].
25. Trudy XI-go gubernskogo sezda zemskikh vrachey i predstaviteley zemskikh uchrezhdeniy Yekaterinoslavskoy gubernii: 20-29-go marta 1914 goda [Proceedings of the Xth Provincial Congress of Zemsky Doctors and Representatives of Zemsky Institutions of Ekaterinoslav Province: March 20-29, 1914]. (1914). Vol. 3. Yekaterinoslav [in Russian].
26. Sokolov, P.K. (Ed.). (1916). Ustav Yekaterinoslavskoy gubernskoy zemskoy fel'dsherskoy shkoli [Charter of the Ekaterinoslav Provincial Paramedic School]. *Sistematicheskij svod postanovleniy Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1866–1913 gg.* Part 2, No. 2, pp. 1179-1182. Yekaterinoslav [in Russian].
27. Cheremisin, O.V. (2010). Miscve samovrjaduvannja Pivdnja Ukrajinj v orghanizacijj medychnoji dopomogy naselejnju XIX stolittja [Local Self-Government of the South of Ukraine in the Organization of Medical Assistance to the Nineteenth Century Population.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*, XXIX, 41-50 [in Ukrainian].
28. Shalomova, L.B., & Sunima, Z. G. (1993). Zdravookhraneniye Dnepropetrovska: tematicheskaya podborka (istor. ocherk 1776-1993) [Health care in Dnepropetrovsk: thematic selection (historical essay 1776-1993)]. Dnepropetrovsk: B.i. [in Russian].

Прокопенко Леонід Львович

Доктор наук з державного управління, професор
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України
49044, м. Дніпро, вул. Гоголя, 29

Prokopenko Leonid

Doctor of public administration, Full Prof.
Dnipropetrovsk regional institute for public administration National academy for public administration under the President of Ukraine
29, Gogol Str., Dnipro, 49044, Ukraine

Email: l.l.prokopenko@ukr.net

Цитування: Прокопенко Л. Л. Катеринославське губернське земство і розвиток медичної освіти губернії на початку ХХ ст.. Аспекти публічного управління. 2019. Т. 7, № 11. С. 49-58.

Citation: Prokopenko, L.L. (2019). Katerinoslavske hubernske zemstvo i rozvytok medychnoji osvity hubernii na pochatku XX st. [Katerinoslav provincial zemstvo and development of medical education of the province in the early twentieth century]. *Public administration aspects*, 7(11), 49-58.

Стаття надійшла / Article arrived: 20.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 23.11.2019